

STRUČNÁ HISTORIE STÁTŮ

ÍRÁN

Zdeněk Cvrkal

S T R U Č N Á H I S T O R I E S T Á T Ů

Írán

ZDENĚK CVRKAL

NAKLADATELSTVÍ LIBRI, PRAHA 2007

© PhDr. Zdeněk Cvrkal, 2007

© Libri, 2007

ISBN 978-80-7277-337-4

Obsah

Úvod	8
Prehistorické období	9
Elamská říše	10
Migrace Árijů	12
Starověké dějiny Íránu	13
Období bájných dynastií	13
Médská říše	14
Achajmenovci a perská říše	15
Zoroastrismus a Avesta	19
Vpád Alexandra Velikého a vláda Seleukovců	21
Parthská říše	23
Sásánovská říše	24
Dobytí Íránu Araby a příchod islámu	28
Írán za Umajjovců	30
Írán za Abbásovců	31
Táherovci	32
Nástupci Táhera a úpadek dynastie	33
Saffárovci	33
Boj Amra s Esmáílem Sámáním	34
Sámánovci	35
Historický význam Sámánovců	36
Aljovci a Zijárovci	37
Bújovci	39
Ghaznovci a Ghúrovci	40
Seldžukové	42
Chórézm-šáhové	47
Od mongolského vpádu až po Zandovce	49
Mongolové	49
Ílchánovci	50
Írán po smrti Hülagü chána	50
Írán po rozpadu ílchánovské říše	52
Timurovci	56
Dynastie Kara Kojunlu a Ak Kojunlu	58
Safíjovci	59

Vláda Náder Kolí Afšára, Afšárovcí	63
Zandovci	64
Kádžárovcí	66
Vláda Áká Mohammad chána	66
Vláda Fath Alí šáha	67
Vláda Náseroddín šáha	70
Vláda Mozaffaroddín šáha	72
Revoluce za ústavu	72
Vláda Mohammad Alí šáha	74
První světová válka	75
Období vlády dynastie Pahlaví	76
Druhá světová válka a ázerbájdžánská krize	77
Mosaddek a znárodnění ropného průmyslu	79
Postmosaddekovské období a Bílá revoluce	80
Vnitřní opozice	87
Předvečer revoluce	88
Islámská revoluce	93
Nová ústava	95
Vláda Baního Sadra a íránsko-irácká válka	97
Írán za vlády prezidenta Rafsandžáního	101
Írán za vlády prezidenta Chátamího	101
Politická křídla v islámské republice	102
Prezidentské volby 2005	107
Írán za vlády prezidenta Ahmadí Nežáda	107
Česko-íránské vztahy	109
Co bychom měli vědět o íránské společnosti	114
Náboženství v Íránu	114
Sňatek	119
Íránská kuchyně	119
Moderní perská literatura	120
Výtvarné umění, architektura	122
Perské koberce	124
Doporučená literatura	126
Encyklopedické heslo	128
Dynastické přehledy a hlavy států	150
Rady a doporučení pro turisty	164
Podmínky pro vstup do Íránu	164
Časový posun	165
Oblečení	165

Cestování	166
Bezpečnostní situace	166
Péče o zdraví	167
Hotely a restaurace	167
Turistické cíle	168
Důležité informace pro cesty do Íránu	175
Zastupitelské úřady	175
Důležitá telefonní čísla	175
Internetové adresy	175
Jazyková první pomoc	176
Nejdůležitějších deset frází v perštině	176
Malý slovníček perských výrazů	176
Seznam použitých zkratk	178

Úvod

Za historii Íránu lze považovat z hlediska území dějiny Íránské vysočiny o rozloze 26 000 000 km², jež je vymezena na východě řekou Indus, pohořím Pamír a břehem Syrdarje, na západě Mezopotámií a Malou Asií, na severu Aralským jezerem, pohořím Kavkaz, řekou Kurou a Kaspickým mořem a konečně na jihu Perským a Ománským zálivem. Íránské dějiny lze chronologicky rozdělit do sedmi následujících etap: 1. prehistorické období – od osídlení člověkem až po vznik médské říše; 2. starověk – od Médů až po arabský vpád, tedy Médové, Achajmenovci, Alexandr Veliký a Seleukovci, Parthové a Sásánovci; 3. počátek islámského období – od dobytí Íránu Araby až po pád abbásovského chalífátu, tzn. pravověrní chalífové, Umajjovci, Abbásovcí a lokální dynastie: Táherovci, Saffárovci, Sámánovci, Alíjovci, Zijárovci, Ghaznovci, Bújovci a další, Selďukové a Chórézm-šáhové; 4. středověk – od mongolského vpádu až po nástup Safíjovců, tzn. Ílchánovci a místní dynastie, Timurovci, Kara Kojunlu a Ak Kojunlu; 5. novověk – od Safíjovců až po Afšárovce a Zandovce; 6. moderní dějiny – od Kádžárovců až po nástup dynastie Pahlaví; 7. současná etapa – vláda dynastie Pahlaví a současná islámská republika.

Prehistorické období

Archeologické nálezy dokazují, že území Íránu bylo osídleno člověkem již ve starší době kamenné (paleolitu). Od 5. tisíciletí před n. l. nastal i v Íránu přechod do mladší doby kamenné (neolitu), kdy se lidé usazovali, začali chovat domácí zvířata a pěstovat plodiny i vyrábět keramiku. Nositele jednotlivých kultur většinou neznáme, a proto je označujeme podle místa archeologického nálezu, podle charakteristického rysu keramiky a podobně. Krátce poté už člověk dospěl ke stadiu, které označujeme jako civilizace. Část populace opustila prosté vesnice a začala stavět města s výstavnými chrámy a paláci, osvojila si písmo atd. Vzhledem k rozlehlosti území Íránu, pro něž jsou charakteristické pouště a stepi, bylo vždy poněkud složité, aby jednotlivé kultury mezi sebou navázaly těsnější styky, nicméně z archeologických vykopávek je zřejmé, že kontakty mezi nimi do jisté míry existovaly. Archeologové dělí prehistorické období v Íránu z hlediska různosti civilizací do následujících oblastí, jež v podstatě geograficky odpovídají dnešním provinciím: 1. Gílán a Mázadarán, 2. Gorgán a Astarábád, 3. Chorásán a Sístán, 4. Balúčistán a Kermán, 5. Lárestán, 6. Fárs, 7. Chúzestán, 8. Lorestán, 9. Kurdistán, 10. Ázerbájdžán, 11. Perský Irák.

Existují ovšem i další dělení prehistorického období, jako například: 1. jihozápad, 2. Kermánšáh a západ, 3. Ázerbájdžán a severozápad, 4. severní Írán, 5. centrální oblast, 6. severovýchod, 7. východ, 8. jihovýchod, 9. jih.

První civilizace vznikaly v centrálním Íránu (Sijálk) a kolem velkých řek (Hírmánd, Kárún, Tigris) a také v blízkosti jezer. Vzhledem k tomu, že neustále probíhá archeologický průzkum a vykopávky, lze přirozeně očekávat i určité změny v dosavadních teoriích. Mezi nejprobádanější kultury v Íránu patří následující: Sijálk (Kášán), Češme-je Alí (Šahr-e Rej), Giján (Nehávand), Ánú (Marv), Hasanlú (Ázerbájdžán), Hesár (Dámghán), Zághe (Kazvín), Hádždží Fírúz (Dašt-e Goldúz), Márlík (Rúdbár), Bákán (Persepolis), Džafarábád a Šús (Chúzestán), Šahr-e súchte (Zábol). Tyto kultury existovaly nezá-

visle na sobě v době od 6. do 4. tisíciletí před n. l. Jsou prokázány styky mezi kulturami v Sijálku a Šúši (Súsy), a také mezi Šúši a Mohenžodárem (harrapská kultura na území dnešního Pákistánu). Rovněž jsou spolehlivě doloženy kulturní vlivy sumerské, babylónské a elamské.

Elamská říše

Elamská říše se v době od počátku 3. tisíciletí až do poloviny 1. tisíciletí před n. l. rozkládala v západní a jižní části dnešního Íránu, tedy v dnešních íránských provinciích Chúzestán, Lores-tán, Fárs a částečně i Kurdistán a Kermán. Historii Elamu lze rozdělit do tří hlavních období: staroelamské, středoelamské a pozdní. Dějiny Elamu jsou úzce spjaty nejprve s dějinami Sumeru, poté Babylónie a Asýrie. Tyto říše sice mezi sebou vedly války, ale zároveň mezi nimi probíhal čilý obchod. Nejstarší dějiny Elamu spadají přibližně do počátku 27. století před n. l., kdy vládli králové z avanské dynastie se sídlem v Šúštaru (město v Chúzestánu). Toto období bylo vyplněno častými válkami se sumerskými městskými státy v Mezopotámii, zvláště s Urem, a poté i s akkadskou říší. Například elamský panovník Kutik-Inšušinnak uzavřel spojenectví s králem Naramsinem z Akkadu. V té době se středisko moci Elamu přesunulo do dnešního Lorestánu. Na nějakou dobu byli Elamité podrobeni vládci z III. dynastie z Uru, ale v polovině 19. století před n. l. se osamostatnili a vedli války proti vzrůstající moci babylónské říše. V roce 1764 před n. l. byli Elamité poraženi slavným babylónským panovníkem Chammurabim, ale po jeho smrti v roce 1750 před n. l. naopak porazili Chammurabiho syna. Porážka byla natolik zdrcující, že ještě po tisíci letech od této události se zmiňuje v nápisu asyrského krále Aššurbanipala. Elamité tehdy získali nejen bohatou kořist a zřejmě i mnoho zajatců, ale odvezli si z Babylónu i sochu boha Marduka, patrona města, a stély s Chammurabiho zákoníkem.

Další podrobnější zprávy o Elamu máme až ze 13. století před n. l., kdy začíná středoelamské období. Centrem říše bylo město Čoghá Zambíl v Chúzestánu, kde dodnes stojí nejznámější elamský zikkurat (stupňovitá věž). V tomto období

byli Elamité poraženi Babylónií a zároveň se rýsoval konflikt s Asýrií. V polovině 12. století před n. l. se moci chopila nová šutrukská dynastie s centrem v Šúši (Súsy) v Chúzestánu. V té době Elam prožíval rozkvět a jeho válečná tažení ohrožovala celou Mezopotámii. Ale útok babylónského krále Nebukadne-sara I. kolem roku 1100 před n. l. ukončil střední období.

Asyrská říše, která se rozkládala na východ od horního toku Tigridu, vznikla na počátku 2. tisíciletí před n. l. Ve 12. století před n. l. se mocensky povznesla a obsadila jak území bývalé říše Chetitů v dnešní Malé Asii, tak načas i samotnou Babylónii.

Další zprávy o Elamu se dochovaly v nápisu z roku 742 před n. l., kde je jistý Huban-nugaš zmíněn jako král Elamu. Jsou doloženy boje s Asyřany, kteří nakonec pod vedením krále Aššurbanipala kolem roku 639 před n. l. elamskou říši rozvrátili. Hlavní město Šúš (Súsy) bylo dobyto a vypleněno. Asyřané se sice potom stáhli, ale v oblasti se objevil nový hegemón – Médové.

Z období Elamu se zachovalo mnoho hmotných památek. Nejstarší období jeho existence je spjato s kulturní závislostí na Mezopotámii, rozkvět vlastní kultury nastal ve 2. tisíciletí před n. l. Snad nejznámější památkou je 50 metrů vysoký zikkurat v Čoghá Zambíl s chrámy a palácem. Pro elamskou kulturu je typické mistrné zpracování bronzů, což dokazují četné vykopávky v Lorestánu. Proslulá je bronzová socha královny Napirasu z 3. tisíciletí před n. l. Rovněž se dochovalo vlastní písmo, jehož znaky byly odvozeny z piktografického písma. Od poloviny 2. tisíciletí před n. l. bylo elamské písmo nahrazeno klínovým a elamský jazyk byl vytlačen akkadštinou – babylónštinou, která byla tehdy diplomatickým jazykem celého Předního východu a užívali ji i ve starém Egyptě.

Elamský jazyk, jakož i elamská kultura a historie, zůstávají nadále předmětem vědeckého bádání. Podle současných názorů se elamština (podobně jako sumerština) nedá zařadit do žádné ze známých jazykových větví. Při vykopávkách v Elamu francouzští archeologové na počátku 20. století objevili mnohé památky, které byly odvečeny jako válečná kořist z Mezopotámie. Patří k nim dioritové sochy panovníka Gudey, jenž vládl v Lagaši, ale i již zmíněný Chammurabiho zákoník a řada dalších.

Migrace Árijů

Někdy kolem roku 1800 před n. l. nastalo stěhování Indoevropanů zřejmě odkudsi z jihoruských stepí směrem na západ a jih. Jedním z migrujících kmenů byli také Árijové (tj. Urození), kteří se usazovali na území dnešního Íránu a dále pokračovali do dnešního Afghánistánu, Pákistánu a Indie. I samotný název Írán je odvozen právě od Árijů a doslova znamená Země Árijů (*Árjájóvan*). Árijové během své migrace naráželi na jiné kultury, které si podmaňovali. Nakonec došlo ke splynutí místních obyvateli s Árji, což ale neplatí zcela o vývoji v Indii, kde Drávidové jsou pravděpodobně potomky původního obyvatelstva.

Starověké dějiny Íránu

Další tisíciletý vývoj po příchodu Ářů do Íránu je zahalen tajemstvím. Víme, že Indoevropané zřejmě tvořili významnou vrstvu obyvatel říše Mitanni, která ovládala v polovině 2. tisíciletí část Syropalestiny, ale zmínky o indoevropských i neindoevropských kmenech na území Íránu jsou obsaženy pouze v babylónských, elamských a asyrských písemných památkách. Ty obsahují jen krátké údaje o výpravách, jež podnikl ten který král v jednotlivých letech své vlády. Až v 9. století před n. l. se vyskytují v asyrských zápisech jména západoíránských států a oblastí, s nimiž Asyřané zpravidla bojovali. Nejstarší písemnictví Ářů se tak dochovalo v Indii, nikoliv Íránu, a je reprezentováno tzv. védami. Jedná se o rozsáhlý soubor obětních hymnů náboženského charakteru, které nám zároveň podávají mnoho cenných informací o době, kdy vznikly, a o védské společnosti. To perská *Avesta* (viz níže) je mnohem mladší.

Teprve od 6. století před n. l. lze hovořit o Íránu jako o společenském a kulturním celku. Období starověku je pak vyplněno vládou dvou bájných a několika historicky doložených dynastií.

Období bájných dynastií

Stejně jako v jiných kulturách, tak i v íránské se skutečné dějiny neubránily nánosům bájí a pověstí. Z posvátné knihy zoroastrismu *Avesty*, íránského národního eposu *Šáh-náme* (Kniha králů) od Ferdousího a dalších spisů se dozvídáme o udatnosti a chrabrosti Íránců. Jsou rovněž zmíněny dvě historicky nedoložené dynastie: Kijánovci a Píšdádovci. Nejstarší dynastií byly údajně Píšdádovci a v íránském národním eposu *Šáh-náme* jsou dokonce uvedena jména píšdádovských šáhů (králů) počínaje Kjúmarsem a konče Garšásbem.

Další bájnou dynastií byli Kijánovci, zmiňovaní už v *Avestě* v gátech a jaštech (viz kapitola Zoroastrismus a *Avesta*). Území, jež ovládali, se prý rozkládalo kolem řeky Amudarji.

Médská říše

Prvním historicky doloženým státním útvarem na území Íránu spravovaným íránským etnikem byla až médská říše. Médové obývali severozápadní Írán a jejich říše se skládala ze tří celků: Malá Médie (tj. území dnešního íránského Ázerbájdžánu), Velká Médie (jihozápadní Írán, část Iráku a íráckého Kurdistanu) a Rágijána (s centrem v dnešním městě Rej v jižním Tehránu).

Zakladatelem médské říše byl údajně Daiukku (Diokes), zmiňovaný v asyrských nápisech Sargona II., který povstal proti Asyřanům a v roce 708 před n. l. a po jejich porážce založil médskou dynastii. Hlavním městem říše se stal Ekbátán (dnešní Hamedán). Po něm se ujal moci jeho syn Fravartiš (Frortés; 655–625 před n. l.), jenž sjednotil západní Írán a zdejší kmeny a vedl boj za úplnou nezávislost své říše s Asyřany. Padl v boji a byl vystřídán svým synem Huvachšatruou (Chvachšarta; Kyaxarés), který vpadl do Asýrie a obklíčil její hlavní město Ninive. Město však neobsadil, neboť v Médii mezitím vypuklo skythské povstání. Skythové – jeden z velkých íránských kmenových svazů, jenž v této době migroval a usazoval se v Sístánu na jihovýchodě dnešního Íránu – byli Kyaxarém podrobeni. Krátce nato, v roce 612 před n. l., dobyli Médové za pomoci Babylóňanů asyrské Ninive a srovnali ho se zemí. Tato událost, kterou jako „pád hříšného Ninive“ zaznamenali s potěšením i autoři bible, znamenala konečný zánik asyrské říše, jejíž území si mezi sebe rozdělila médská a novobabylónská říše. Médové získali kontrolu i nad východní Anatolií a rovněž vedli války s Lýdií, jež platila za hlavní velmoc v západní části Malé Asie. Rozhodující bitva mezi Lýdy a Médy měla být svedena na řece Halys (řeka Kizilirmak v dnešním Turecku), do níž Médové nastoupili pod vedením krále Ištuvega (Astyagés). Uprostřed bitvy ale najednou „zmizelo“ slunce a den se stal nocí (úplné zatmění slunce nicméně Thálet z Miletu předpověděl). K smrti vyděšení bojovníci na obou stranách složili zbraně. Vládci raději uzavřeli mír, podle něhož byla hranice mezi oběma říšemi stanovena na řece Halys. Na důkaz budoucích mírových vztahů se pak dcera lýdského krále stala choťí médského Ištuvega. O těchto válkách přináší cenné zprá-

vy i řecký historik Hérodotos. V této době existovala na Blízkém východě čtyři mocenská centra: Médie, Lýdie, Babylónie a Egypt. Za vlády Huvachšatra dosáhla médská říše největšího územního rozsahu a zahrnovala oblasti Malé Asie až k řece Halys, severozápadní Írán včetně dnešního Tehránu, jihozápadní Írán včetně části území v dnešním Iráku a dnešní provincii Fárs v jižním Íránu.

Huvachšatr zemřel kolem roku 585 před n. l. a vládcem se stal jeho syn Ištuvegu. Za jeho vlády nebyly vedeny žádné války a médský dvůr, který napodoboval asyrský, překypoval bohatstvím a přepychem. Zároveň však nastal mocenský úpadek médské říše a Médové byli podrobeni novým státním útvarům – perskou (vele)říší.

Vedle historických textů, psaných akkadsky (tzv. *Nabonidova kronika*), elamsky a urartejsky, a kromě několika málo zmínek ve *Starém zákoně* a v egyptských památkách jsou hlavními prameny pro poznání dějin Médie díla řecká, především Hérodotovy *Dějiny*, méně hodnověrná kronika řeckého lékaře při médském dvoře Ktésia (kolem 390 před n. l.) a dochované fragmenty z děl řeckých dějepisců z doby před Alexandrem Velikým.

O náboženství, jazyce a písmu Médů se toho bohužel mnoho nedochovalo. Lze se ale oprávněně domnívat, že médští králové (šáhové) vyznávali zoroastrismus (viz kapitola Zoroastrismus a *Avesta*). Víme, že jejich jazyk, který patří do íránské větve indoevropských jazyků, byl blíže příbuzný se soghdštinou (zachovalý staroíránský jazyk ze střední Asie) a do jisté míry i s perštinou.

Z architektonických památek se zachovala některá jejich pohřebiště – tzv. věže mlčení – a zbytky hlavního města Ekbátán.

Achajmenovci a perská říše

Peršané – íránský lid – jsou poprvé zmiňováni v asyrských nápisech z 9. století před n. l. Nejprve byli alespoň při západní hranici svého osídlení ovládáni Asyřany, později Médy. V roce 700 před n. l. pod vedením Hachámaneše (Achajmena) vytvořili ve Fársu vlastní státní útvar. Slovo Peršan je odvo-